

СИТУАЦІЙНИЙ ПІДХІД – МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ

THE SITUATION APPROACH – THE METHODOLOGICAL BASIS OF THE THEORY OF CRIMINAL ASSURANCE OF COURT PROCESS

Мирошниченко Ю.М., к.ю.н.,
голова суду

Іллічівський районний суд м. Маріуполя Донецької області

Стаття присвячена обґрунтуванню виключного значення теорії криміналістичних ситуацій та ситуаційного відходу в криміналістиці для побудови вчення про криміналістичне забезпечення судового провадження. В результаті проведеного дослідження сформульовано низку положень, згідно з якими вибір тактики судового розгляду кримінальних справ цілком залежить від загальної ситуації судового провадження: ставлення обвинуваченого до висунутого проти нього обвинувачення, доказової бази у справі, інтенсивності протидії судовому провадженню тощо. Ситуаційна обумовленість характерна й для тактики проведення окремих процесуальних дій.

Розроблення алгоритмів розв'язання різних судових ситуацій вимагає розширення й деталізації класифікації криміналістичних ситуацій судового провадження. Така потреба викликана необхідністю дати судді якомога більше науково обґрунтованих порад щодо послідовності дій у тих чи інших умовах судового розгляду. Ситуаційний підхід до розв'язання проблем судового провадження дозволить визначити ці загальні, найбільш дієві методи, що розробляються не лише криміналістичною наукою, але й виробляються практикою кримінального судочинства.

В процесі реалізації криміналістикою евристичної функції має аналізуватися, узагальнюватися та теоретично осмислюватися передовий досвід і недоліки судової практики, встановлюватися фактори, що впливають на розвиток ситуацій судового розгляду, виявлятися повторюваність останніх, що уможливить з'ясування закономірностей процесу судового дослідження та таких, що визначаються ними, особливостей організації судового провадження, на підставі яких будуть розроблятися методи розв'язання різноманітних судових ситуацій у напрямку, сприятливому для реалізації завдань кримінального провадження. Зі свого боку, судова практика за допомогою зворотного зв'язку інформує розробників про невідповідність судово-криміналістичних рекомендацій завданням, що вирішуються у змінених умовах судочинства, визначає необхідність вдосконалення наявних або розробки нових криміналістичних засобів, прийомів і рекомендацій, стимулюючи розвиток тактики і методики судового провадження.

Ключові слова: кримінальне судочинство, криміналістика, ситуаційний підхід.

The article is devoted to the substantiation of the exceptional importance of the theory of forensic situations and the situational departure in forensics for the construction of the doctrine of forensic support of court proceedings. As a result of the research conducted by the author, a number of provisions were formulated, according to which the choice of tactics for the trial of criminal cases depends entirely on the general situation of the trial: the attitude of the accused to the accusation brought against him, the evidence base in the case, the intensity of opposition to the trial, etc. Situational conditionality is also characteristic of the tactics of conducting individual procedural actions.

The development of algorithms for solving various court situations requires expanding and detailing the classification of forensic situations of court proceedings. This need is caused by the need to give the judge as much scientifically based advice as possible regarding the sequence of actions in certain conditions of the trial. A situational approach to solving the problems of court proceedings will allow us to determine these general, most effective methods, which are developed not only by forensic science, but also by the practice of criminal justice.

In the process of implementation of the heuristic function by criminology, the best experience and shortcomings of judicial practice should be analyzed, summarized and theoretically understood, factors affecting the development of trial situations should be established, and the repetition of the latter should be identified. In the end, this is what will make it possible to determine the regularities of the judicial investigation process and, determined by them, the peculiarities of the organization of judicial proceedings, on the basis of which methods of resolving judicial situations will be developed in a direction favorable to the implementation of the tasks of criminal proceedings. In its turn, judicial practice with the help of feedback informs developers about the inconsistency of judicial and forensic recommendations with the tasks solved in the changed conditions of judicial proceedings, determines the need to improve existing or develop new forensic means, techniques and recommendations, stimulating the development of tactics and methods of judicial proceedings.

Key words: criminal justice, criminalistics, situational approach.

Актуальність проблеми. Наукові теорії вивчають певні факти. Концепція криміналістичного забезпечення судового провадження [1] відносить до таких ситуацій, що складаються під час судового розгляду кримінальних справ і виступають криміналістичними явищами, які вимагають наукового опису, пояснення процесу їх виникнення та розвитку з метою напрацювання механізмів ефективного управління ними в інтересах оптимізації судового провадження. Якість і цінність вчення про криміналістичне забезпечення судового провадження визначається можливістю за його допомогою розв'язувати прикладні завдання, усувати суперечності між цілями суб'єкта доказування та сформованою в конкретний момент судового провадження криміналістичною ситуацією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ситуаційна тематика в аспекті розв'язання проблем криміналістичного забезпечення судового розгляду кримінальних справ висвітлюється в роботах М. Й. Вільгушинського, В. К. Гавло, С. Л. Кисленка, Д. В. Кіма, І. І. Когутича, Ю. В. Коренєвського, А. А. Корчагіна, О. Ю. Корчагіна,

О. С. Кудрявицького, І. В. Румянцевої та інших криміналістів. Водночас ситуаційний підхід, що пронизує всі структурні розділи науки криміналістики, всі криміналістичні рішення, тактичні комплекси, процесуальні дії та інші заходи практичної діяльності [2], залишається актуальним напрямом теоретичних досліджень.

Мета дослідження, результати якого подаються у цій статті полягала в обґрунтуванні виключного значення теорії криміналістичних ситуацій та ситуаційного відходу в криміналістиці для побудови вчення про криміналістичне забезпечення судового провадження.

Виклад основного матеріалу дослідження. В ході порушення кримінальної справи, розкриття та розслідування злочину, судового розгляду справи виникає різна за ступенем складності обстановка кримінальної процесуальної діяльності, на основі оцінки якої її суб'єкти приймають організаційні, тактичні та процесуальні рішення, обирають відповідні засоби, прийоми та методи своїх дій [3, с. 12]. У криміналістичній науці ця обстановка отримала назву «ситуація», а заснований на ній підхід став

одним з основних інструментів методології сучасної криміналістики [2].

У загальнотеоретичному сенсі ситуаційний підхід розглядається як поняття методології та філософії науки, що відбиває специфічний погляд на реальність і способи її раціонального освоєння, обумовлений теорією ситуацій і визначає розвиток ситуаційної методології [4]. Як і в цілому в науці, в криміналістиці ситуаційний підхід почав формуватися з кінця 50-х років XX століття, коли в спеціальній літературі з'явився новий для того часу термін «слідча ситуація».

Саме в цей період, за словами Л.Я. Драпкіна, на зміну системному підходу в науці впевнено прийшла нова ситуаційна парадигма, що зберігає деякі позитивні аспекти системного спрямування [5]. Повністю поділяючи думку відомого криміналіста щодо ролі ситуаційності в сучасній науці, вважаємо, що наведене висловлювання потребує деякого уточнення методологічного плану.

Попри безумовно базове значення для розроблення тактичних засобів оптимізації кримінального судочинства вчення про криміналістичні ситуації, пониження ролі системного підходу до розв'язання різноманітних проблем криміналістичної теорії та практики навряд чи можна вважати справедливим. Тісний зв'язок цих методологій проявляється в тому, що кожна судова ситуація являє собою систему, що складається з певного набору елементів і входить до більшої системи. Якісний опис і аналіз криміналістичної ситуації дає підставу для визначення елементів системи та її закономірностей через взаємозв'язки, структуру, розвиток та ін.

Вважається, що системний підхід більш доцільно застосовувати в спокійній обстановці, в процесі планомірної діяльності, тоді як ситуаційний підхід ефективніший у нестандартних і непередбачених ситуаціях [6, с. 57]. Однак таке розмежування сфер їх застосування доволі умовне. Кожна криміналістична ситуація від простої до найскладнішої піддається аналізу, що включає як системний, так і ситуаційний підходи. Вся різниця лише в складності, глибині, трудомісткості цього процесу, який у будь-якому випадку передбачає ситуаційне прогнозування, тобто створення ймовірних моделей розвитку ситуації, а отже й сама ситуація і її прототипи (абстрактні моделі) є системами, про що свідчать і численні визначення цього поняття [7, с. 146; 8, с. 142; 9, с. 23; 10, с. 10-11; 11 та ін.].

Нагадаємо в цьому зв'язку, що в основі системного підходу знаходиться принцип гомоморфізму, згідно з яким, якщо одна структура характеризується певним набором елементів, зв'язків відносин, то це може виявитися вірним і для іншої, подібної їй близькістю розв'язуваних завдань у схожих умовах при відповідних ресурсах [12, с. 14]. Цілком очевидно, що саме цей принцип використовується й у випадку з криміналістичною ситуацією, як складною динамічною системою. Значення гомоморфізму тут полягає в тому, щоб шляхом зіставлення ідентифікувати конкретну ситуацію, віднести її до певного типу та застосувати відповідно до напрацьованих криміналістикою рекомендацій метод або прийом, який підтвердив свою ефективність в ситуаціях даного типу. Таким чином, з певною часткою умовності, можна вважати, що підхід ситуаційний є окремим проявом системного підходу до аналізу й розв'язання ситуацій.

Так чи інакше, ситуаційний підхід все більш міцно завойовує свої позиції в самих різних областях юридичної науки та практичної діяльності, оскільки дозволяє встановити зв'язок між різними розділами і вченнями науки, з одного боку, та між рекомендаціями науки і практичною діяльністю – з іншого. У криміналістичній науці ситуаційний підхід розглядається як методологічна концепція, структура якої на основі інтегрованих положень теорій ймовірності, ситуаційного моделювання, версійного аналізу, рефлексивного мислення, криміналістичної діа-

гностики та інших форм синтезованого знання, забезпечує розв'язання теоретичних і практичних проблем, що стоять перед криміналістикою, для цілей ефективного правозастосування [13].

В сучасній криміналістиці намітилася стійка тенденція до розвитку ситуаційного підходу щодо судового розгляду [14], де придатність різних криміналістичних методів і засобів, необхідних для досягнення мети їх застосування, визначається конкретною судовою ситуацією – наявним у даний момент судового провадження становищем, що характеризується сукупністю умов та обставин, взаємовідносинами суду з іншими учасниками процесу, на підставі оцінки якого суддею приймаються рішення про вибір тактичних прийомів з метою реалізації процесуальної функції суду.

Доцільна поведінка людини будується шляхом формування цільової ситуації і уявного перетворення вихідної ситуації в цільову [15, с. 51]. Ситуаційний підхід дозволяє здійснити діагноз ситуації для вирішення головних завдань; сформулювати цілі та виявити принциповий шлях їх досягнення; вивчити характеристику ситуації та відокремити ті чинники, які впливають на прийняття рішень, розробити альтернативні напрямки дій; оцінити кожен альтернативу й визначити, яка з них найкращим чином відповідає вимогам ситуації [3, с. 17].

Застосування ситуаційного методу, таким чином, ґрунтується на альтернативності шляхів досягнення однієї й тієї ж мети в процесі прийняття або реалізації тактичного рішення, врахуванні непередбачених обставин. Поряд з цілісним сприйняттям обставин кримінального провадження ситуаційний підхід дозволяє здійснювати ефективне управління конкретною ситуацією та приймати обґрунтовані тактичні рішення, ґрунтуючись на аналізі й оцінці ситуації. Можливість здійснення попереднього аналізу ситуації та прогнозування її розвитку робить ситуаційний підхід набагато ефективнішим, ніж традиційний метод проб і помилок і дозволяє уникнути значних втрат часу, сил і засобів.

Ситуаційний підхід до проблем судочинства є сполучною ланкою між теоретичними рекомендаціями та їх ефективною реалізацією в практичній діяльності суду. Він дозволяє застосувати теоретичні знання до аналізу реальних обставин, а значить, прийняти своєчасне ефективне рішення. Коротко кажучи, ситуаційний підхід дає рекомендації щодо того, як слід керувати судовим провадженням у певних ситуаціях.

Процес прийняття рішень пронизує всю криміналістичну діяльність через планування, організацію, контроль виконання та оцінку досягнутих результатів. Однак особливо незамінний ситуаційний підхід у нестандартних, непередбачуваних ситуаціях. Судове провадження нерідко розвиваються так динамічно, що настають моменти, коли виникає необхідність швидко оцінити ситуацію та прийняти оптимальне рішення. В таких обставинах суб'єкту криміналістичної діяльності необхідно докласти всю свою творчу енергію, щоб відповідати вимозі ситуації.

Важливе методологічне положення ситуаційного підходу до практики кримінальної процесуальної діяльності полягає в тому, що ступінь її ефективності визначається здатністю адаптації суб'єкта до чинників та обмежень навколишнього середовища. Значна кількість зовнішніх і внутрішніх факторів виключає можливість розроблення єдиного оптимального способу управління судовим провадженням. Судді доводиться обирати такі криміналістичні методи й засоби, які будуть найбільш ефективними в кожній новій ситуації. Його реакція на конкретну ситуацію і швидкість пристосування до мінливих умов судового розгляду залежить від багатьох чинників як об'єктивного (процесуального, організаційно-тактичного, інформаційного), так і суб'єктивного (особистісно-психологічного) характеру.

Ситуаційний підхід пов'язує прийоми й методи криміналістики з конкретними ситуаціями судового провадження таким чином, щоб найбільш ефективно досягти його цілей у ситуації, що склалася. При цьому існує кілька обов'язкових правил, дотримання яких дозволять головному досягти ефективного управління судовим провадженням у кожній конкретній ситуації.

В цілях криміналістичного забезпечення судового розгляду кримінальних справ методологія ситуаційного підходу вимагає від судді, по-перше, наявності знань про криміналістичну класифікацію судових ситуацій, вміння правильно діагностувати конкретну ситуацію, віднести її до певного типу. По-друге, суддя повинен мати навички аналізу ситуації, що склалася, з погляду того на скільки вона сприятлива для реалізації завдань кримінального провадження. Власне кажучи, ситуаційний підхід являє собою своєрідну технологію підготовки, прийняття та реалізації тактичного рішення на основі аналізу окремо взятої криміналістичної ситуації та прогнозу її розвитку.

Ситуаційний аналіз, як практичне втілення відповідного підходу, використовується в разі, коли необхідне прийняття тактичного рішення в проблемній ситуації, на основі подієвого моніторингу, яким ідентифікується ситуація, прогноуються можливі сценарії її розвитку, здійснюється тактичний вплив на поточну ситуацію з метою її нормалізації та планомірного просування до наміченої мети. При аналізі складається уявна модель ситуації, з якої виключаються всі несуттєві елементи й деталі. Це обумовлює той факт, що будь-яка невідома нова ситуація може бути зведена до якогось відомого типу. На обгрунтовану думку науковців, відмінна якість ситуаційного підходу в тому й полягає, що він дає можливість судді віднести практично будь-яку процесуальну, тактичну, організаційну ситуацію судового розгляду до відповідного типу й використовувати розроблений наукою алгоритм її оптимального вирішення [16].

По-третє, судді необхідно знати пропонувані криміналістикою прийоми та методи судового дослідження, мати навички підбору оптимального для даної ситуації тактичного рішення на основі прогнозування можливих наслідків його реалізації. Суть ситуаційного підходу полягає в тому, що результати застосування одних і тих самих тактичних прийомів у різних ситуаціях можуть суттєво відрізнятися один від одного. Причиною виникнення проблем нерідко є невідповідність суб'єкта судового дослідження до ефективних дій у типових ситуаціях. Недостатньо обізнаний про криміналістичні засоби суддя може не мати уявлення про те, що існує кілька методів і десятки прийомів розв'язання тієї чи іншої ситуації.

Водночас він може мати уявлення про ці засоби, але не мати вміння і навичок їх застосування на практиці. Попри те, що загальні правила кримінального процесу однакові для всіх проваджень, специфічні прийоми, які повинен використовувати головуючий для ефективного управління ходом судового дослідження, можуть значно варіюватися. Суддя має визначити, який тактичний прийом найбільш підходить для даної ситуації, а оскільки ситуація може змінюватися, він повинен вирішувати, як необхідно змінити свою тактику, щоб зберегти ефективність провадження.

Дуже багато в ситуаційному підході залежить від поінформованості судді про ситуацію у справі та характеристики її чинників. Якщо йому мало що відомо про ситуацію, то модель може виявитися неповною або суперечливою через те, що деякі фактори або група факторів не були враховані. Наявність інформації про завершальну ситуацію досудового слідства, яку одночасно можна розглядати як вихідну судову ситуацію, дозволяє головному

модельовати ймовірні сценарії її розвитку, прогнозувати весь хід судового провадження, заздалегідь готуючись до рішень у нестандартних ситуаціях. Деякі рекомендації щодо подолання судом ситуації інформаційної невизначеності початкового етапу судового провадження містяться в одній з попередніх публікацій автора [17].

Разом з тим в умовах чинного законодавства, що обмежує обізнаність суду про розгортання слідчої ситуації, необхідне застосування такої системи криміналістичних засобів, яка пов'язана не стільки з можливістю планування судового провадження, що, безумовно, важливо й чого необхідно прагнути, скільки зі своєчасним реагуванням на несподівані зміни судової ситуації. При такому режимі судового дослідження необхідне розроблення методики прийняття екстрених рішень на основі ситуаційного підходу до розв'язання виникаючих проблем.

Висновки та перспективи дослідження. 1. Вивчення та систематизація ситуацій, що виникають під час судового розгляду кримінальних справ, дозволяє їх типізувати й формувати алгоритми ведення судового розгляду в типових умовах з неодмінним урахуванням специфіки конкретного провадження, оскільки навіть найдетальніший алгоритм діяльності не виключає необхідності застосування її суб'єктом евристичних методів розв'язання криміналістичних задач.

2. Вибір тактики судового провадження цілком залежить від загальної ситуації судового провадження: ставлення обвинуваченого до висунутого проти нього обвинувачення, доказової бази у справі, інтенсивності протидії судовому провадженню тощо. Ситуаційна обумовленість характерна й для тактики проведення окремих процесуальних дій. Розроблення алгоритмів розв'язання різних судових ситуацій вимагає розширення й деталізації класифікації криміналістичних ситуацій судового провадження. Така потреба викликана необхідністю дати судді якомога більше науково обгрунтованих порад щодо послідовності дій у тих чи інших умовах судового розгляду.

3. Ситуаційний підхід до розв'язання проблем судового провадження дозволить визначити ці загальні, найбільш дієві методи, що розробляються не лише криміналістичною наукою, але й виробляються практикою кримінального судочинства. В результаті наукового обгрунтування вони набувають методологічної завершеності. Зі свого боку, судова практика за допомогою зворотного зв'язку інформує розробників про невідповідність судово-криміналістичних рекомендацій завданням, що вирішуються у змінених умовах судочинства, визначає необхідність вдосконалення наявних або розробки нових криміналістичних засобів, прийомів і рекомендацій, стимулюючи розвиток тактики та методики судового провадження.

4. Таким чином, у процесі реалізації криміналістичної евристичної функції має аналізуватися, узагальнюватися та теоретично осмислюватися передовий досвід і недоліки судової практики, встановлюватися фактори, що впливають на розвиток ситуацій судового розгляду, виявлятися повторюваність останніх, що, зрештою, уможливить з'ясування закономірностей процесу судового дослідження та таких, що визначаються ними, особливостей організації судового провадження, на підставі яких будуть розроблятися методи розв'язання різноманітних судових ситуацій у напрямку, сприятливому для реалізації завдань кримінального провадження. Науковий аналіз практики розгляду кримінальних справ виступає основою для визначення потреби кримінального судочинства в розробленні та вдосконаленні криміналістичних рекомендацій, ефективність яких знову-таки перевіряється судовою практикою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мирошниченко Ю.М. Криміналістичне забезпечення судового провадження – актуальний напрям розвитку криміналістики. *Проблеми теорії та практики кримінального провадження* : матеріали круглого столу (м. Харків, 17 червня 2021 р.) / редкол.: В. В. Сокурено (голова), Л. В. Могілевський, М. Г. Щербаковський. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2021. с. 206-209.
2. Драпкин Л.Я. Развитие криминалистики и трансформация определения ее предмета. *Библиотека криминалиста. Научный журнал*. 2012. № 4 (5). С. 324-327.
3. Волчеккая Т.С. Ситуационный подход в практической и исследовательской криминалистической деятельности : учебное пособие. Калининград, 1999. 74 с.
4. Драпкин Л.Я. Ситуационный подход в криминалистической теории и практической деятельности правоохранительных органов. *Проблемы современной криминалистики и основные направления ее развития в XXI веке*: материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 60-летию кафедры криминалистики Уральского государственного юридического университета (6 октября 2017 года). Екатеринбург: Издательский дом Уральского государственного юридического университета, 2017. С. 115-131.
5. Попов А.А., Гузаирова А.Ф. Общий менеджмент : учебное пособие. Оренбург : ООО «Руссервис», 2012. 477 с.
6. Кисленко С. Л. Тактика судебного следствия и ее место в системе криминалистики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Саратов, 2002. 217 с.
7. Ким Д.В. Теоретические и прикладные аспекты криминалистических ситуаций : монография / под ред. проф. В. К. Гавло. Барнаул : Алт. ун-т, 2008. 196 с.
8. Конин В. В. Тактика профессиональной защиты подсудимого в суде первой инстанции : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.09. Калининград, 2003. 24 с.
9. Комарова Е.И. Влияние ошибок досудебного производства и характера судебной ситуации на тактику поддержания государственного обвинения в суде первой инстанции : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Воронеж, 2009. 23 с.
10. Драпкин Л.Я. Понятие и классификация следственных ситуаций. *Следственные ситуации и раскрытие преступлений* : науч. тр. Свердл. юрид. ин-та. Свердловск, 1975. Вып. 41. С. 25-32.
11. Мирошниченко Ю.М. Тактика суду в системі криміналістики: структурно-функціональний аналіз: монографія. Харків, 2019. 228 с.
12. Комаров И. М., Пономаренко Н. Ю., Ян Е. И. Ситуационный подход как научно-практическая категория криминалистики. *Сибирские уголовно-процессуальные и криминалистические чтения*. 2017. № 3(17). С. 104-114.
13. Ким Д.В. Судебно-криминалистическая ситуация, ее понятие и место в системе криминалистики. *Юристы – Правоведъ*. 2008. № 3. С. 64-68.
14. Анфилатов В.С., Емельянов А.А., Кукушкин А.А. Системный анализ в управлении : учебное пособие / под ред. А.А. Емельянова. Москва : Финансы и статистика, 2002. 368 с.
15. Мазунин Я.М., Кудрявицкий А.С. Ситуационный подход как основа разработки криминалистической методики судебного разбирательства. *Научный вестник Омской академии МВД России*. 2012. № 2(450). с. 56-58.
16. Мирошниченко Ю.М. Завдання початкового етапу судового провадження та методи його реалізації. *Київський часопис права*. 2021. № 3. С. 203-207.